

էրզրումի փաշայութիւնից գաղթածները, Կարապետ արքեպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ, հիմնականում հաստատվեցին Ախալցխա և Ախալքալաք քաղաքներում ու նրանց շրջակա գյուղերում, մասամբ էլ Լոռու, Շիրակի և Մալկայի գյուղերում, կարսեցիները՝ Ալեքսանդրապոլում, Շիրակի, Ապարանի ու Թալինի գյուղերում, բայազետցիները՝ Սեանի ավազանում, Դարաշիշակում և մասամբ Սուրմալուում: 1829—1832 թթ. կամերալ ցուցակազրման տվյալներով միայն հայկական մարդում մշտական բնակչություն հաստատած արևմտահայ գաղթականների թիվը հասնում էր 21666 մարդու²⁵ (3682 ընտանիք):

Այսպիսով, թեպետ 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո էլ Արևմտյան Հայաստանը շարունակեց մնալ սուլթանական տիրապետության ներքո, այնուամենայնիվ, ռուսական բանակների տարած հաղթանակի շնորհիվ էր, որ Ադրիանապոլսի պայմանագրով շուրջ 100 հազար արևմտահայեր հնարավորություն ստացան գաղթել Արևելյան Հայաստան ու Կովկասի մյուս մարզերը, ազատվելով թուրքական լծից: Թուրքմենչայի և Ադրիանապոլսի պայմանագրով Պարսկաստանից ու Թուրքիայից հայերի ղանգվածային գաղթը Արևելյան Հայաստան խոշոր քայլ էր հայ ժողովրդի ազգահավաքման ճանապարհին:

4. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ ՄԻԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

1826—1828 թթ. ռուս-պարսկական և 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմներում Ռուսաստանի տարած հաղթանակների, Թուրքմենչայի և Ադրիանապոլսի պայմանագրերի, Ռուսաստանի, Անգլիայի ու Ֆրանսիայի միջև 1827 թ. կնքված Լոնդոնյան համաձայնագրի հետևանքով Ռուսաստանը արտաքին քաղաքականության բնագավառում հասավ զգալի հաջողությունների: Սակայն ակնհայտ է դրանց երկակի նշանակությունը: Ռուսաստանի ռազմական հաղթանակները թեպետ ժամանակավորապես, բայց որոշակիորեն ամրապնդեցին ցարիզմի դիրքերը ինչպես երկրի ներսում, այնպես էլ արտաքին քաղաքականության ասպարեզում: Մյուս կողմից, այդ պատերազմներում Ռուսաստանի հաղթանակների շնորհիվ անդրկովկասյան ժողովուրդների ազատագրումը պարսկական, մասամբ էլ՝ նրանց ու բալկանյան որոշ ժողովուրդների ազատագրումը սուլթանական լծից, այդ ժողովուրդների համար առաջադիմական մեծ նշանակություն ունեցավ:

XIX դարի սկզբին հայ ժողովրդի համար ստեղծված բախտորոշ պահին, նրա նկատմամբ Պարսկաստանի ու Թուրքիայի, ինչպես և Անգլիայի ու Ֆրանսիայի վարած ռեակցիոն քաղաքականության պայմաններում, հայ ժողովրդի ֆիզիկական փրկության ու զոյատեման միակ ելքը Ռուսաստանին միանալն էր: Եվ դա հասկանալի է, որովհետև թուրք փաշաները և պարսիկ խաները աղետալի իրավիճակ էին ստեղծել հայ ժողովրդի ճակատագրի և նրա ազատագրական պայքարի համար: Մինչդեռ պատմական այդ կոնկրետ իրադրության պայմաններում, հայ ժողովրդի զարգացման հեռանկարներն օբյեկտի-

վորեն համընկնում էին Ռուսաստանի պատմական զարգացման օրինաչափություններին և նպաստում առաջինի ֆիզիկական գոյության հարատևմանը, երկրի արտադրողական ուժերի, ազգային մշակույթի, հասարակական-քաղաքական մտքի զարգացմանը: Ուստի, շնայած ցարիզմի նվաճողական նպատակներին և վարած գաղութատիրական քաղաքականությանը, ստեղծված պատմական կոնկրետ իրադրության պայմաններում Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին հայ ժողովրդի համար օբյեկտիվորեն ունեցավ առաջադիմական խոշոր նշանակություն²⁶:

Շահական Պարսկաստանը և սուլթանական Թուրքիան ոչ միայն զավթել էին Հայաստանը, հաստատել իրենց արյունոտ տիրապետությունը և մասնատել այդ հինավուրց ժողովրդին, նրա նկատմամբ կիրառելով ազգային ու կրոնական բիրտ խտրականություն, բռնի մահմեդականացման ու ձուլման քաղաքականություն, այլև պարբերաբար կազմակերպում էին հայ զանգվածների բռնագաղթներ, որոնք լուրջ վտանգ էին ստեղծել հայ ժողովրդի նույնիսկ ֆիզիկական գոյության համար: Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու շնորհիվ արևելահայերը ոչ միայն փրկվեցին բնաջինջ լինելու վերահաս վտանգից, այլև սկսած 1828 թ.՝ Պարսկաստանից, ապա Թուրքիայից մեծ քանակությամբ հայեր գաղթեցին Արևելյան Հայաստան, հնարավորություն ստանալով իրենց ուժերը նվիրաբերել հայ ժողովրդի տնտեսական, հոգևոր ու քաղաքական կյանքի զարգացմանը:

Եթե պարսիկ խաների կազմակերպած զանգվածային բռնագաղթների հետևանքով ապագա Հայկական մարզի տերիտորիայում 1827 թ. սկզբին հայերի թիվը նվազել և կազմում էր բնակչության միայն մեկ քառորդը (106.900 բնակչից հայեր էին միայն 25.151 մարդ), ապա դրանից երեք տարի հետո, 1831 թ. նրանց թիվը հասավ 82.377 մարդու և կազմեց բնակչության կեսից ավելին²⁷: Հետագա տարիներին այդ թիվն առավել արագությամբ աճեց, և Ռուսաստանին միացված Արևելյան Հայաստանը դարձավ հայ ժողովրդի հավաքման ու ազգային համախմբման օջախ: Իրենց ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու համար գաղթելով Պարսկաստանից ու Թուրքիայից, հայերը ոչ միայն ապաստան էին գտնում Արևելյան Հայաստանում, այլև Կովկասի ու ռուսական կայսրության այլ մարզերում՝ ավելացնելով այնտեղ բնակվող հայերի թիվը:

Արևելյան Հայաստանում, նրա Ռուսաստանին միանալուց հետո, արագորեն աճում էր հայ բնակչությունը: Ֆիզիկական բնաջնջման եզրին հասած հայ ժողովրդի համար Ռուսաստանի հետ Արևելյան Հայաստանի միացման

²⁶ См. М. Г. Нерсисян, Из истории русско-армянских отношений, Ереван, 1956; А. Р. Иоаннисян, Присоединение Закавказья к России и международные отношения в начале XIX столетия, Ереван, 1958; З. Т. Григорян, Присоединение Восточной Армении к России в начале XIX в., М., 1959; նույնի, Հայ և ռուս ժողովուրդների պատմական բաղկամությունը, Երևան, 1942, նույնի, Ռուս և հայ ժողովուրդների ազգական համագործակցությունը XIX դարի սկզբին, Երևան, 1957, նույնի, Հայ և ռուս ժողովուրդների դարավոր բաղկամությունը, Երևան, 1960, Բ. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1801—1879), Երևան, 1959, Վ. Ա. Պառամյան, Գրիբոյեդովը և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Երևան, 1947:

²⁷ См. В. А. Бибигян, нзв. азерб., էջ 337—338:

նշանակության արժեքավորման ելակետը միշտ և առաջին հերթին եղել է ժողովրդի ֆիզիկական գոյատևման հարցը: Դրա համար էլ դեռևս այն ժամանակ է. Արևելյանը, խորապես ըմբռնելով Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացնելու նշանակությունը հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության պահպանման համար, գրել է. «...բոլոր նախանձոտ մարդին գործքով ցույց կտա, թե հայ ազգը ո՛չ թե փողի կամ շահի խաթեր ա ուսի տիրության անունը պաշտում, այլ թե իր սրտի ուխտն ուզում կատարի, որ իրան հավատն ու ազգը պաճողին (ընդգծումը մերն է—խմբ.) արինը, կյանքը, որդին շխրենայի»²⁸:

Այդ հարցում նույն սկզբունքով են առաջնորդվել Ռուսաստանի հետ Արևելյան Հայաստանի միացման ժամանակակից հայ հասարակական ակադեմիկոս գործիչներ Մ. Թադևոսյանը, Հ. Ալամդարյանը և նրանց հաջորդած բոլոր հայ առաջադեմ ու հեռատես մտածողները: Ահա թե ինչու Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալուց շուրջ մեկ դար հետո էլ մեծանուն բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանը գրել է. «Հայկական հարցը վայրենի կոտորածների... ու գաղթականությունների հարց է. նա գերազանցո՞ւմ է ֆիզիկական գոյության խնդիր է: Եվ երա հաջողությունը միշտ կապված է եղել Ռուսաստանի հաջողության հետ (ընդգծումը մերն է—խմբ.): Ով վեր է կացել Ռուսաստանի հաջողության դեմ, վեր է կացել հայկական հարցի հաջողության դեմ, և ով Ռուսաստանի դեմ պաշտպանել է Տաճկաստանին, նա մեղսակից է տաճկական գաղանություններին ու հայկական սարսափներին:

Նա պատասխանատու է հայ ժողովրդի ծով արյան ու մարդկության պատմության առաջ»²⁹: Ապա անդրադառնալով Ռուսաստանի հետ Արևելյան Հայաստանի միացման նշանակությանը, նա գրել է. «...մի շարք ուս-պարսկական պատերազմներից հետո վերջնականապես 1828 թվին Ռուսաստանը տիրեց Հին Սյունիքը, Գուգարքն ու Արարատյան երկիրը և միանգամ ընդմիշտ վերջ տվեց կոտորածներով, գաղթականություններով ու առևանգումներով հայտնի հայկական հարցին հայոց աշխարհքի էս մասում, կամ ուրիշ խոսքով՝ պարսկահայկական հարցին»³⁰:

Այսպիսով, Ռուսաստանի հետ Արևելյան Հայաստանի միացման պատմական նշանակությունը մեծ է, նախ և առաջ, այն պատճառով, որ դրանով արևելահայերը փրկվեցին ֆիզիկական բնաջնջումից, ինչպես նաև երպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին հայ ժողովրդի ազգահավաքման համար:

Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին շրջադարձային խոշոր նշանակություն ունեցավ նրա արտադրողական ուժերի և ողջ տնտեսական կյանքի զարգացման համար: Պարսկաստանի տնտեսական ծայրաստիճան հետամնացությունը, երկրում իշխող միջնադարյան հողային հարաբերությունները և ծանր հարկային սխտեմը, արևելյան տիրակալների կողմից աշխատավորության գիշատիչ կողոպուտը, անձի ու սեփականության իրավունքի անձեռնմխելիության բացակայությունը, ֆեոդալական մասնատվա-

²⁸ Խ. Արմյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. III, Երևան, 1948, էջ 177:

²⁹ Հովհ. Թումանյան, Երկեր, հատ. 4, Երևան, 1951, էջ 230—231:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 228:

ծովային, մաքսային արգելափակումները, հարատև պատերազմները կաշկանդում և արգելակում էին երկրի արտադրողական ուժերի և ողջ տնտեսության զարգացումը: Ավելին, Պարսկաստանը արագորեն կորցնում էր իր ինքնուրույնությունը, սկսում էր դառնալ կախյալ երկիր և ենթարկվել արևմուտյան տերությունների գաղութային շահագործմանը:

Այլ էր Ռուսաստանի վիճակը: Չնայած իր ընդհանուր հետամնացությանը, նա տնտեսապես անհամեմատ ավելի բարձր աստիճանի վրա էր գտնվում և հետագա առաջընթացի առավել մեծ նախադրյալներ ու պայմաններ ուներ, քան շահական Պարսկաստանը: XIX դարի երկրորդ քառորդում Ռուսաստանում զարգանում էր արդյունաբերությունը, աճում էր արդյունաբերական ձեռնարկությունների թիվը և նրանցում աշխատող վարձու բանվորների քանակը: Արտադրության մեջ նկատելիորեն ավելանում էր նաև մեքենային աշխատանքի ներդրումը: Սկսվում է հայրենի մեքենաշինական գործարանների շինարարությունն ու գործարկումը: Արդյունաբերության զարգացմանը զուգընթաց աճում էր քաղաքների թիվը և բնակչության քանակը: XIX դարի 30-ական թվականների վերջերից Ռուսաստանում սկսվում է երկաթուղային շինարարությունը, որն իր հերթին մեծ չափով նպաստում է երկրի տնտեսական կյանքի զարգացմանը: Ապրանքա-դրամական հարաբերությունները սկսեցին ավելի ու ավելի ներթափանցել գյուղատնտեսության մեջ: Այսպիսով, Ռուսաստանում զարգանում էր կապիտալիստական կացութաձևը, և շուտով նա թևակոխում է կապիտալիզմի շրջափուլը:

Ռուսաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքում տեղի ունեցած խոշոր փոփոխությունները բարեբար ազդեցություն գործեցին Արևելյան Հայաստանի տնտեսական կյանքի զարգացման վրա: Վերացվեցին նրա ֆեոդալական մասնատվածությունը, անիշխանությունը, ներքին մաքսային սահմանները, բնակչության համար ապահովվեց անձի ու սեփականության անձեռնմխելիության իրավունք: Արևելյան Հայաստանի տնտեսությունը ներգրավվեց հետզհետե զարգացող համառուսաստանյան տնտեսական կյանքի ընդհանուր ոլորտը և նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին Հայաստանում կապիտալիստական հարաբերությունների հանդես գալու, արտադրողական ուժերի և ողջ տնտեսական կյանքի զարգացման համար:

Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու առաջին իսկ տասնամյակում լուրջ տեղաշարժեր կատարվեցին նրա տնտեսական կյանքում: Ընդարձակվեցին ցանքատարածությունները, աճեց գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունը, հիմնվեցին բազմաթիվ մանուֆակտուրային ձեռնարկություններ, և պայմաններ ստեղծվեցին ֆաբրիկա-գործարանային արտադրության զարգացման համար: Զգալիորեն ուժեղանում են նաև Արևելյան Հայաստանի առևտրա-տնտեսական կապերն Անդրկովկասի մյուս շրջանների, Ռուսաստանի, ինչպես և Հայաստանի հարևան երկրների հետ:

Այսպիսով, Ռուսաստանի հետ Արևելյան Հայաստանի միացումը հայ ժողովրդի սոցիալական ու տնտեսական կյանքի զարգացման համար կարեւոր նշանակություն ունեցավ:

Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին զուգադիպեց Ռուսաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքի և մշակույթի զարգացման նը-

շանակալից մի ժամանակաշրջանի: Եթե շահական Պարսկաստանը տակավին խարխափում էր միջնադարյան խավարի ու հետամնացության մեջ, կաշկանդում իր տիրապետության ներքո գտնվող հայ ժողովրդի քաղաքական ու մշակութային կյանքի առաջընթացը, ապա Ռուսաստանը թևակոխել էր աղատագրական ու հեղափոխական շարժումների աղնվականական փուլը և ճանապարհ էր հարթում հեղափոխական-դեմոկրատական էտապին անցնելու համար: Համապատասխանորեն զարգացման նոր շրջափուլ էր մտել նաև ռուսական ազգային դեմոկրատական մշակույթը՝ գրականությունը, արվեստը, գիտությունը, ժողովրդական կրթությունը:

Ռուսական նոր մշակույթի վերընթացը սերտորեն կապված է Ռադիշչևի ու Գրիբոյեդովի, Պուշկինի ու Լերմոնտովի, Գոգոլի ու Նեկրասովի, Գլինկայի ու Դարգոմիստկու, Լոբաչևսկու և Պիրոգովի, Բրյուլովի և XIX դարի առաջին կեսի ռուսական գրականության, արվեստի ու գիտության շատ ուրիշ նշանավոր գործիչների անունների հետ: Իր ժամանակի ռուսական հեղափոխական հասարակական միտքը մեծ թուիչ գործոց դեկաբրիստների ու հեղափոխական դեմոկրատների քաղաքական ծրագրերում, «Սուրբմեննիկի» էջերում, Ռադիշչևի, Գերցենի, Օգարյովի, Բելինսկու, Չերնիշևսկու, Դոբրոլյուբովի ստեղծագործություններում: Այդ ամենն իրենց բարերար ու առաջադիմական ներդրածությունն ունեցան Ռուսաստանին միացված Արևելյան Հայաստանի մշակույթի, հեղափոխական-դեմոկրատական մտքի ու առաջադեմ հասարակական շարժման հետագա աճի վրա: Դա բնական ու օրինաչափ պրոցես էր, քանի որ այն ճշմարտացի ու տաղանդավորը, ուժեղն ու առաջադիմականը, ինքնատիպը, հետևաբար նաև համամարդկայինը, որ պատմական այդ ժամանակաշրջանում ստեղծվում էր Ռուսաստանում, չէր կարող արձագանք չգտնել նրա կազմում գտնվող ու նրա հետ մշտական սերտ շփման մեջ ապրող հայ ժողովրդի մշակութային, հասարակական-քաղաքական և ողջ հոգևոր կյանքում:

Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացումով նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին հայ նոր գրականության, արվեստի, գիտության, ժողովրդական կրթության ու լուսավորության և հասարակական-քաղաքական առաջադեմ մտքի զարգացման համար:

Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին առաջընթաց մի նոր խոշոր քայլ հանդիսացավ հայ և ռուս ժողովուրդների մերձեցման ճանապարհին: Դա միանգամայն օրինաչափ էր, որովհետև կենտրոնացված մեկ պետության կազմում նրանց գտնվելը, տնտեսական և մշակութային փոխադեցությունը, վերջապես համատեղ պայքարն ինչպես ցարիզմի ու ճորտատիրության, այնպես էլ արտաքին ընդհանուր թշնամիների դեմ, չէին կարող չնպաստել այդ ժողովուրդների մերձեցմանն ու բարեկամության խորացմանը, հայ ժողովրդի բովանդակ կյանքի հետագա օրինաչափ առաջընթացին: Լիովին արդարանում է Ֆ. Էնգելսի 1851 թ. արտահայտած այն միտքը, թե «...Ռուսաստանը իրոք առաջադիմական դեր է խաղում Արևելքի նկատմամբ...»³¹:

³¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 27, изд. 2, М., 1962, стр. 241.

Արտահայտելով Ռուսաստանի հետ Արևելյան Հայաստանի միացման նըշանակության մասին ժամանակի հայ առաջադեմ մտածողների պատմաքաղաքական մտահայեցողությունը մեծ լուսավորիչ-դեմոկրատ Խ. Աբովյանը գրել է. «Օրհնվի էն սհաթը, որ ռսի օրհնած դուր հայոց լիս աշխարհը մտավ, ու ղզլըաշի անիծած շար շունչը մեր երկրիցը հալածեց»³²։

Այսպիսով, եթե ցարիզմը՝ արակւնների Ռուսաստանը, հայ ժողովրդին ենթարկել է ազգային դաժան ճնշման ու գաղութային կեղեքման, ապա նոր բարձրացող հեղափոխական Ռուսաստանը՝ Բելինսկու և Գերցենի, Չերնիշևսկու և Դոբրոլյուբովի Ռուսաստանը, պատմական մեծագույն դեր է խաղացել նրա բուժանդակ կյանքում։

Չնայած Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին հայ ժողովրդի համար առաջադեմական խոշոր նշանակություն ունեցավ, բայց դրանից հետո էլ հայ ժողովրդական զանգվածները չհասան ոչ ազգային և ոչ էլ սոցիալական ու քաղաքական ազատագրության։ Ճաշակելով ցարիզմի վարած ազգային-գաղութային քաղաքականության ողջ դաժնությունը, նրանք իրենց իրական ազատագրությունը որոնում էին ոչ միայն պարսկական ու թուրքական, այլև ցարական բռնապետության կործանման մեջ։ Ուստի հայ աշխատավորական զանգվածները, դաշնակցած ռուս և Ռուսաստանի մյուս ժողովուրդների հետ, անհաշտ պայքար ծավալեցին՝ թոթափելու նաև ցարական լուծը։

Այսպիսով, Արևելյան Հայաստանի միացումով Ռուսաստանին, պատմության օբյեկտիվ, օրինաչափ առաջընթացով հայ ժողովրդի ազգային, սոցիալական ու քաղաքական ազատագրության հեռանկարները հաստատորեն կամրջվեցին Ռուսաստանում բարձրացող հեղափոխական ուժերի պայքարի ու հաղթանակի հետ։

32 Խ. Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. III, Երևան, 1948, էջ 58։